

ژئوپلیتیک خلیج فارس از خلیج ماهی تا خلیج نفت و گاز

بهرام نوازی و شهربانو اویسی

چکیده

تنش‌های سیاسی و نظامی میان کشورهای منطقه خلیج فارس باعث شده تا پای قدرت‌های بزرگ جهانی به این منطقه باز شده و بر حضور مستمر خود اصرار ورزند. این منطقه که یک دریای نیمه بسته است در سمت شمالی آن ایران، و در سمت غرب و جنوب آن ۷ کشور عربی عراق، کویت، عربستان سعودی، بحرین، قطر، امارات متحده عربی و عمان قرار دارند. ژئوپلیتیک معاصر خلیج فارس تحت تأثیر یک نبرد سه جانبه میان سه قدرت منطقه یعنی ایران، عراق و عربستان سعودی است که تلاش می‌کنند بیشترین بهره را از جایگاه این منطقه در سیاست جهانی قدرت‌های بزرگ مصرف‌کننده انرژی در سراسر جهان دریافت کنند. نه تنها بیشترین تجمع ذخایر نفت و گاز جهان در میان کشورهای این منطقه است بلکه بیشترین تولید جهانی نیز از آن همین کشورها است در حالی که بدلیل وابستگی بودجه کشورهای منطقه به درآمدهای انرژی، عمده این تولیدات به بازارهای صنعتی آمریکا، اروپا و آسیا صادر می‌گردد و باز هم عمده مسیر انتقال این انرژی، مسیر آبی خلیج فارس و تنگه هرمز است که در کم عرض‌ترین نقطه آن ۳۴ کیلومتر عرض دارد.

کشف حوزه‌های جدید گاز و سرمایه‌گذاری هر چه بیشتر کشورهای منطقه برای بهره‌برداری از انواع معیانات گازی برای مصارف داخلی و حتی صادرات آنها به بازارهای جهانی بر اهمیت هر چه بیشتر این مسیر افزوده است بطوری که تهدیدات امنیتی این مسیر دریایی، کشورهای منطقه و قدرت‌های جهانی را از یک سو به کاهش وابستگی به تنگه هرمز و احداث خطوط لوله نفت و گاز بعنوان جایگزین مسیر دریایی و کشتی و از سوی دیگر به اجاره پایگاه و انجام مانورهای نظامی واداشته است. این مقاله با استفاده از رویکرد توصیفی - تحلیلی، تلاش می‌کند ضمن بررسی مسیرهای انتقال خطوط انرژی در منطقه، فرصت‌ها و چالش‌های پیش روی ایران را تحلیل کند و ضمن انطباق آن با برنامه ۵ ساله پنجم توسعه اقتصادی، نیاز کشور به تأمین سرمایه‌های بین‌المللی برای افزایش تولید انرژی و در نتیجه ضرورت مشارکت دست‌جمعی در تأمین امنیت منطقه را گوشزد نماید.

واژگان کلیدی: انرژی، ژئوپلیتیک خلیج فارس، خطوط انتقال انرژی، جمهوری اسلامی ایران.

مقدمه

روزنامه نیویورک تایمز در یادداشتی در اکتبر ۱۹۸۷ ابراز نگرانی کرد که خطوط لوله جدیدی که عراق و ترکیه و عربستان سعودی در شش ماه گذشته بسرعت دست به احداث زده‌اند از اهمیت ژئوپلیتیکی خلیج فارس به عنوان مسیر اصلی^۳ انتقال نفت خاورمیانه به غرب و ژاپن خواهد کاست. این یادداشت به گفته جان هرینگتون^۴، وزیر انرژی ایالات متحده امریکا استناد می‌کرد که در پی اختلالاتی که در جریان جنگ ایران و عراق در مسیر انتقال نفت از منطقه خلیج فارس رخ داده بود در سفری به کشورهای متحد آمریکا در منطقه (کویت، قطر، امارات متحده عربی، عربستان سعودی و مصر) گفته بود «این خطوط لوله با قطع بیش از نیمی از نفت انتقالی مسیر تنگه هرمز، وضعیت نفت صادراتی جهان را تضمین و خطرات بسته شدن خلیج بعنوان مسیر نفت مورد نیاز را کاهش خواهد داد.»^۱

اما این سیاست ایالات متحده برای کاهش اهمیت ژئوپلیتیکی خلیج فارس از نظر مقامات ایرانی همواره غیر ممکن بوده و برای نمونه محمدحسن آسفری عضو کمیسیون امنیت ملی و سیاست خارجی مجلس شورای اسلامی که در ۱۵ جولای ۲۰۱۲ و به هنگام اعلام مقامات ابوظبی درباره آغاز بهره‌برداری از خط لوله ۳۶۰ کیلومتری حبشان-فجیره برای انتقال نفت امارات متحده عربی به دریای عمان از طریق خارج از تنگه هرمز اعلام کرد «۱۶-۲۰ درصد از نفت تولیدی جهان از تنگه هرمز عبور می‌کند و یافتن مسیر جایگزین برای انتقال این مقدار نفت و گاز غیر قابل تصور است اما کشورهای عربی گاه و بیگاه از این فرضیه‌ها سر می‌دهند.»^۲ با

همین تصور هم بود که در دوم جولای تعداد ۱۰۰ تن از نمایندگان مجلس شورای اسلامی با تهیه یک طرح دو فوریتی خواستار بسته شدن تنگه هرمز در پاسخ به تحریم‌های ایالات متحده و اتحادیه اروپا شدند.^۳

این مقاله تلاش می‌کند تا با یک رویکرد توصیفی-تحلیلی وضعیت انتقال نفت و گاز منطقه از تنگه هرمز را مورد کنکاش قرار داده و طرح‌های انجام شده و در دست اجرا در زمینه خطوط لوله نفت و گاز و آثار این خطوط بر اهمیت ژئوپلیتیک خلیج فارس را مورد ارزیابی قرار دهد.

ژئوپلیتیک خلیج فارس

خلیج فارس یک دریای نیمه بسته‌ای است که در سمت شمالی آن ایران، و در سمت غرب و جنوب آن ۷ کشور عربی عراق، کویت، عربستان سعودی، بحرین، قطر، امارات متحده عربی و عمان قرار دارند. ژئوپلیتیک معاصر خلیج فارس تحت تأثیر یک نبرد سه جانبه میان سه قدرت منطقه یعنی ایران، عراق و عربستان سعودی است. این وضعیت که از پایان جنگ اول جهانی در سال ۱۹۱۸ و با آغاز روند شکل‌گیری دولت‌های ملی منطقه شروع شده بود بسرعت روند تحکیم خود را طی کرد و تاکنون نیز ادامه یافته است. هیچ درگیری در این منطقه که پای یکی از این سه قدرت در آن نباشد رخ نمی‌دهد و بدون رضایت هیچیک از این سه نیز ثبات پایداری در منطقه شکل نمی‌گیرد. مسائل میان این سه کشور از سرزمینی گرفته تا اقتصادی و سیاسی، گوناگون است. اگرچه عربستان سعودی و عراق در زبان عربی خود مشترک و با ایرانیان فارسی زبان اختلاف دارند اما عراق و ایران با

اکثریتی شیعی در مقابل عربستان سنی مذهب احساس همسویی بیشتری می‌کنند و هر یک با حس ملیت خواهی مستقل از دیگری در دوره معاصر خواهان سرنوشتی مستقل از یکدیگر می‌باشند.

از نظر ایرانیان آن چنان که در اشعار فردوسی آمده است عراقی‌ها نیز همچون دیگر اقوام عربی، بادیه نشینانی شیر شتر نوش و ملخ خور بودند و بیشترین و سهمگین‌ترین نبردهای تاریخ معاصر ایرانیان از صفویه به این سو با دشمن همسایه خود یعنی همین عراق بر سر مناطق مرزی دو کشور از جمله اروند رود بوده است. ۴ از نظر ایرانیان، عراقی‌ها بطور کلی، همدستان همان یزیدیانی بودند که در سال ۶۰ هجری قمری با خیانت به امام حسین (ع) وی را به شهادت رسانده بودند. البته عراق با باقی دولت‌های عربی منطقه از جهاتی نیز در نزد ایرانیان دارای تفاوت بوده و هست که از جمله اینها می‌توان از عتبات عالیات نجف و کربلا، شبکه روحانیون شیعه و تجار ایرانی مناطق شیعه نشین و کردهای همسو با ایران که تحت تأثیر عمیق فرهنگ ایرانی در مناطق کردنشین سکونت یافته‌اند نام برد. ۵ اما مهمترین انتظار عراقی‌ها از عرب‌های دیگر در منطقه پذیرش رهبری تاریخی و فرهنگی بغداد و کثرت جمعیت این کشور بر عربستان سعودی و دیگر کشورهای عربی منطقه بوده است که نمونه آن را می‌توان در قادسیه صدام تکریتی یافت. ۶ موضوعی که در مقابل ایران کاملاً متفاوت بود و عراقی‌ها با پیشکسوت دانستن خود در اسلام و حتی تشیع و شناخت بهتری از عربی بعنوان زبان قرآن و حدیث، ایرانیان را گاهی مجوس و گاهی عجم تابع بشمار می‌آوردند. ۷

در نتیجه طبیعی و منطقی به نظر می‌رسد که هیچ دو دولتی تمایلی برای ائتلاف پایدار در مقابل دولت سوم ابراز نکند و ناسازگاری نیز در میان عرب‌ها و ایرانیان از یک سو و عراقی‌ها و دیگر کشورهای عربی از سوی دیگر همچنان تداوم یابد بطوری که نه عراق در «شورای همکاری خلیج» پذیرفته شود و نه ایران و بدون حضور این دو نیز که سراسر سواحل شمالی خلیج فارس را در اختیار دارند هیچ پیمان امنیتی کامل و تمامی بر منطقه حکمفرما نشده باشد و در نتیجه کشورهای متحد عربستان سعودی مجبور به همپیمانی و اجاره پایگاه به نیروهای بین‌المللی خارج از منطقه باشند. ۸. دقیقاً از همین جا است که منطقه خلیج فارس از یک جایگاه ویژه‌ای در ژئوپلیتیک جهانی برخوردار شده است.

صرف نظر از پرتغالی‌ها، هلندی‌ها، فرانسوی‌ها، انگلیسی‌ها و عثمانی‌ها که از قرن پانزدهم میلادی به این سو این منطقه تجاری را جولانگاه ناوگان دریایی و نیروی زمینی خود کرده بودند، در اواخر قرن نوزدهم و با کشف نفت در ایران و سپس در عراق و عربستان سعودی پس از جنگ اول جهانی، علاوه بر انگلستان پای ایالات متحده آمریکا نیز به منطقه باز شد و حضور این دو به اندازه کافی اتحاد شوروی را ترغیب می‌کرد که منطقه را به اشکال مختلف نظامی، اقتصادی و سیاسی و ایدئولوژیکی مورد توجه استراتژیک خود قرار دهند. کشف ذخایر عظیم گازی در ایران و قطر در اواخر قرن بیستم نیز منطقه خلیج فارس را نه فقط برای قدرت‌های غربی بلکه برای قدرت‌های نوظهور صنعتی شرقی نیز وسوسه انگیز نموده است.

جدول شماره ۱: میزان صادرات نفت کشورهای منطقه خلیج فارس بر حسب هزار بشکه نفت

	۱۹۸۶	۱۹۹۰	۱۹۹۴	۲۰۰۰	۲۰۰۶	۲۰۰۸	۲۰۱۰
عربستان سعودی	۳,۷۰۰	۴,۷۶۰	۶,۴۱۲	۶,۴۴۴	۷,۰۳۶	۷,۲۹۸	۶,۸۴۴
ایران	۱,۳۸۴	۲,۲۲۰	۲,۶۳۵	۲,۳۰۹	۲,۵۳۹	۲,۴۷۵	۲,۳۷۷
عراق	۱,۳۶۸	۱,۶۰۰	۵۴	۲,۰۷۱	۱,۴۷۹	۱,۷۶۶	۱,۹۱۳
امارات متحده عربی	۱,۱۷۹	۱,۹۲۵	۲,۰۰۴	۱,۸۷۰	۲,۳۲۴	۲,۳۳۸	۲,۱۴۲
کویت	۸۷۵	۶۹۵	۱,۲۶۳	۱,۳۱۶	۱,۷۵۹	۱,۷۸۵	۱,۳۹۵
قطر	۲۷۹	۳۵۳	۳۷۴	۶۸۰	۹۸۲	۶۸۴	۱,۱۰۶
بحرین	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
خلیج فارس	۸,۷۸۸	۱۱,۵۵۳	۱۲,۷۴۳	۱۴,۶۹۱	۱۶,۱۲۱	۱۶,۳۴۹	۱۵,۷۷۸

Source:

<http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=5&pid=57&aid=4&cid=CG8,&syid=1986&eyid=2010&unit=TBPD>

جدول شماره ۲: تولید گاز طبیعی کشورهای منطقه خلیج فارس بر حسب میلیارد فوت مکعب

	۱۹۸۰	۱۹۸۶	۱۹۹۰	۱۹۹۶	۲۰۰۰	۲۰۰۶	۲۰۱۰	۲۰۱۱
ایران	۲۵۰	۵۳۶	۸۳۷	۱,۴۲۰	۲,۱۲۷	۳,۸۳۶	۵,۱۶۱	۵,۳۶۱
قطر	۱۸۴	۱۹۳	۲۷۶	۴۸۴	۱,۰۲۸	۱,۷۹۰	۳,۴۰۲	۴,۷۰۵
عربستان سعودی	۳۳۴	۸۹۰	۱,۰۷۷	۱,۴۶۰	۱,۷۵۹	۲,۵۹۴	۳,۰۹۶	۳,۲۵۸
امارات متحده	۲۰۰	۵۳۷	۷۸۰	۱,۱۹۴	۱,۳۵۵	۱,۷۲۳	۱,۸۱۱	۱,۸۴۷
عربی								
کویت	۲۴۴	۱۷۳	۱۸۵	۳۲۸	۳۳۹	۴۳۸	۴۱۴	۴۷۸
بحرین	۱۰۰	۱۸۰	۲۰۵	۲۳۲	۳۰۳	۴۰۰	۴۵۱	۴۴۶
عراق	۶۲	۴۵	۱۴۸	۱۱۴	۱۱۱	۶۴	۴۶	۳۱
خلیج فارس	۱,۳۷۴	۲,۵۵۴	۳,۵۰۸	۵,۲۳۲	۷,۰۲۲	۱۰,۸۴۵	۱۴,۳۸۱	۱۶,۱۲۶

Source:

<http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=3&pid=26&aid=1&cid=CG8.&syid=1980&eyid=2011&unit=BCF>

جدول شماره ۳: میزان صادرات گاز کشورهای منطقه خلیج فارس بر حسب میلیارد فوت مکعب

	۱۹۹۰	۱۹۹۶	۱۹۹۸	۲۰۰۰	۲۰۰۲	۲۰۰۶	۲۰۰۸	۲۰۱۱
قطر	۰	۰	۱۶۹	۴۹۶	۶۴۹	۱,۰۹۸	۲,۰۰۵	۴,۰۱۵
ایران	۰	۴	۰	۰	۲۴	۲۰۱	۱۴۵	۳۲۰
امارات متحده	۱۱۷	۲۵۳	۲۵۲	۲۴۵	۲۵۳	۲۵۱	۲۶۷	۱۸۳
عربی								
عراق	۷۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
بحرین	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
عربستان سعودی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
کویت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
خلیج فارس	۱۸۸	۲۵۶	۴۲۱	۷۴۱	۹۲۶	۱,۵۵۰	۲,۴۱۷	۴,۵۱۸

Source:

<http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=3&pid=26&aid=4&cid=CG8,&syid=1990&eyid=2011&unit=BCF>

نمودار شماره ۳: جریان نفت خلیج فارس در مقایسه با دیگر مناطق تولید و مصرف نفت

Source: Sajedi Amir, "Geopolitics Of The Persian Gulf Security: Iran And The 2 (Summer 2009) p. 82 United States", IPRI Journal IX, no.

تنگه هرمز بطول ۱۶۰ کیلومتر که در کم عرض ترین نقطه آن ۳۴ کیلومتر عرض دارد گذرگاه باریکی است که خلیج فارس را به دریای عمان و آب‌های آزاد اقیانوس هند باز می‌کند. ۹ از این تنگه ۱۷ میلیون بشکه نفت در روز و به گزارش خبرگزاری بلومبرگ از طریق متوسط ۱۴ نفتکش اقیانوس پیمای عبور می‌کند که بطور متوسط حدود ۲۰ درصد نفت مصرفی جهان و ۳۵ درصد نفت مسیر دریایی را به خود اختصاص داده است. علاوه بر نفت، گاز طبیعی مایع شده قطر و ایران نیز که از این تنگه و از طریق کشتی عبور می‌کند و کویت نیز برای مصارف داخلی خود بعنوان جایگزین نفت از گاز طبیعی مایع شده قطر استفاده می‌کند که در خلیج فارس جریان می‌یابد. میزان گاز طبیعی مایع شده صادراتی قطر ۲ تریلیون فوت مکعب در سال است که به تنهایی ۲۰ درصد تجارت جهانی گاز طبیعی مایع شده را به خود اختصاص داده است. اگر نفت عبوری از این تنگه برای کشورهای مصرف کننده صنعتی غربی و شرقی حیاتی باشد برای کشورهای حاشیه خلیج فارس که از اقتصاد تک محصولی برخوردار بوده و برای تأمین ارز و توسعه خود نیاز شدیدی به فروش این محصول دارند، این اهمیت دو چندان

می‌گردد. ۱۰

خطوط لوله و آثار آن بر ژئوپلیتیک منطقه

عربستان سعودی

عربستان سعودی بزرگترین دارنده ذخایر نفتی در جهان در سال ۲۰۱۲ بوده است و در سال ۲۰۰۹ که شرکت دولتی آرامکو توانست ظرفیت تولید معیانات نفتی این کشور را به نزدیک ۱۲ میلیون بشکه در روز برساند به بزرگترین تولید کننده نفت در جهان نیز تبدیل شد. ۹/۸ میلیون بشکه از این معیانات را نفت خام و ۱/۸ میلیون بشکه را معیانات گاز طبیعی تشکیل می دهد. این کشور در سال ۲۰۱۲ نزدیک به سه میلیون بشکه نفت را برای مصرف داخلی خود هزینه کرد که سه برابر مصرف سال ۲۰۰۰ این کشور بود و از این جهت نیز بزرگترین مصرف کننده نفت در منطقه خاورمیانه و جایگاه ۱۳ در جهان را بخود اختصاص داده است. از همین رو است که اقتصاد این کشور بشدت به نفت و صادرات آن متکی است بطوری که بر اساس گزارش سالانه اوپک در سال ۲۰۱۲، بیش از ۹۰٪ تولید ناخالص داخلی این کشور در سال ۲۰۱۱ را بخود اختصاص داده بود. عربستان سعودی از سال ۲۰۰۹ به این سو تلاش کرده تا سرمایه گذاری بیشتری را بر روی گاز طبیعی، پالایش، پتروشیمی و برق قرار دهد. ۱۱

اما در زمینه صادرات نفت نیز با صادرات بیش از ۷/۵ میلیون بشکه نفت در روز بزرگترین صادر کننده نفت جهان و است که در سال ۲۰۱۲ میزان ۵۴٪ نفت خام خود را به آسیای شرق دور که عمده خریداران آن ژاپن (۱/۱) میلیون بشکه در روز، چین (۱/۱) میلیون بشکه در روز، کره جنوبی (۸۰۰ هزار بشکه در روز) و هند (۷۰۰ هزار بشکه در روز) و ۳۱٪ به اروپا و ۱۵٪ به ایالات متحده امریکا صادر کرده بود. عربستان سعودی در این سال با

تأمین ۱/۷ میلیون بشکه نفت در روز پس از ونزوئلا و کانادا بیش از ۱۶٪ واردات ایالات متحده را بخود اختصاص داده بود. ۱۲ به استثنای سال ۱۹۷۳ که در آن با تحریم نفتی آمریکا و متحدان اروپایی اسرائیل در جریان جنگ یوم کیپور از کشورهای عربی تحریم کننده حمایت کرد، تاکنون بعنوان ظرفیت خالی نفتی و «تولید کننده نوسان گیر» ۵ بشمار رفته که بسادگی می تواند کمبود نفت در هر نقطه از جهان را جبران کند و نمونه های این را می توان در جریان قطعی و کاهش نفت عراق، ایران، لیبی و نیجریه را نام برد.

عربستان سعودی در زمینه انتقال نفت از سه پایانه نفتی مهم خود استفاده می کند که مجتمع رأس التنوره با ظرفیت بارگیری ۶ میلیون بشکه نفت در روز و رأس الجعیمه با ظرفیت ۳-۳/۶ میلیون بشکه نفت در روز در خلیج فارس و ینبع با ظرفیت ۴/۵ میلیون بشکه نفت در روز و ۲ میلیون بشکه معیانات گاز طبیعی در روز در دریای سرخ واقع هستند. مجتمع رأس التنوره بزرگترین پایانه نفتی فرا ساحل جهان است و ۷۵٪ صادرات نفتی عربستان سعودی را برعهده دارد. ۱۳ ناوگان حمل و نقل دریایی شرکت آرامکو با در اختیار داشتن ۲۰ نفتکش بسیار بزرگ و متوسط کار انتقال نفت از این پایانه ها به بازارهای آسیایی و اروپایی را برعهده دارد.

علاوه بر این پایانه های صادراتی، شرکت نفتی آرامکو بیش از ۱۴ هزار کیلومتر خطوط نفتی را در اختیار دارد و از سال ۱۹۸۴ طرح هایی را نیز به اجرا گذاشته است. تنها یکی از این خطوط به نام خط لوله نفت خام شرقی - غربی ۶ که در سال ۱۹۸۴ به بهره برداری رسید شامل دو خط لوله ۵۶ اینچی و ۴۸ اینچی بطول ۱۲۳۰ کیلومتر است که اولی از ظرفیت انتقال ۳ میلیون بشکه نفت خام و دومی از ظرفیت ۲ میلیون بشکه معیانات گازی در روز

برخوردار است که اخیراً با اختصاص به انتقال نفت خام، هر دو برای انتقال نفت سبک و بسیار سبک عربستان از پالایشگاه‌های بقیق در استان‌های شرقی این کشور به پایانه‌های ینبع در دریای سرخ مورد استفاده قرار می‌گیرد. بندر ینبع بارها و در مواقع بالا گرفتن تهدیدات تنگه هرمز بعنوان جایگزین استراتژیک تسهیلات بندری عربستان در خلیج فارس مورد استفاده قرار گرفته و همین تبدیل خط لوله انتقال گاز به خط لوله انتقال نفت خام برای همین منظور و افزایش نفت صادراتی از بندر ینبع در مواقع تهدید است. ۱۴ بندر ینبع در حال حاضر با نیمی از ظرفیت خود و تنها برای انتقال نفت به اروپا فعالیت می‌کند چرا که سفر نفتکش‌ها به مقصد آسیا از طریق تنگه باب‌المندب ۵ روز طولانی‌تر از خلیج فارس خواهد بود.

خط لوله دیگری به موازات همین خط، سیالات گاز طبیعی را از پالایشگاه بقیق به بندر ینبع رسانده و تأسیسات پتروشیمی این شهر را تغذیه می‌کند. خط لوله دیگری نیز در دهه ۱۹۸۰ مورد بهره‌برداری قرار گرفت که بطول ۳۹۰ کیلومتر محصولات متنوعی را از ظهران در استان شرقی عربستان به ریاض و خط لوله دیگری به طول ۳۶۰ کیلومتر از ریاض به قسیم در شمال این کشور انتقال می‌دهد. به گزارش سایت «تجارت جریان خاورمیانه»، عربستان سعودی در سال ۲۰۱۰ مشغول احداث ۱۷/۵۰۰ کیلومتر خطوط مختلف نفت، گاز و محصولات دیگر پتروشیمی بوده است. ۱۵

البته عربستان سعودی یک خط لوله ماورای عربی ۷ هم از سال ۱۹۷۴ در اختیار دارد که از قیسومه به صیدون در لبنان و از طریق اردن ادامه می‌یابد ولی از سال ۱۹۸۴ بخاطر اختلاف با اردن قطع شده است. همچنین خط لوله ۴۶

اینچی عراق به بندر مؤیجیز در جنوب بندر ینبع عربستان سعودی نیز که ظرفیت انتقال روزانه ۱/۶۵ میلیون بشکه نفت داشته است از سال ۱۹۸۹ به بهره‌برداری رسیده بود ولی در اوت ۱۹۹۰ که عراق به کویت حمله کرد قطع گردید و عربستان از جون ۲۰۰۱ مالکیت آن را در دست گرفت و از آن برای انتقال معیانات گازی خود استفاده می‌کند. تنها خط لوله بین‌المللی عربستان که در حال حاضر و پس از گذشت ۶۰ سال همچنان مورد استفاده قرار می‌گیرد چهار خط لوله‌ای است که نفت سبک را از چاه‌های ابوصفراء و دمام به بحرین منتقل می‌کنند. ظرفیت این خطوط هر یک از ۲۰۷-۲۵۰ هزار بشکه در روز می‌باشند. البته خط لوله جایگزینی بنام «عرب جدید» و بطول ۱۱۷ کیلومتر قرار است بزودی جای این لوله‌های قدیمی را گرفته و روزانه ۳۵۰-۴۵۰ هزار بشکه نفت را از بقیق به پالایشگاه سیترا در بحرین منتقل کند.^{۱۶}

سایت «تجارت جریان خاورمیانه» در گزارش سال ۲۰۰۷ خود با اشاره به تنگه هرمز بعنوان «متزلزل‌ترین گلوگاه انرژی جهان» اعلام کرد که برای میانبر زدن از این گلوگاه قرار است دو خط لوله نفتی که توان انتقال ۶/۵ میلیون بشکه در روز یعنی ۴۰ درصد از میزان نفت انتقالی روزانه با کشتی از این تنگه را دارا باشد به اجرا گذاشته شود. عملیات ساخت اولین خط لوله که به «خط لوله نفت خام ابوظبی»^۸ شهرت دارد به طول ۳۷۰ کیلومتر و قطر ۴۸ اینچ با مشارکت شرکت‌های هندی و چینی در سال ۲۰۰۷ شروع شده و قرار است نفت خام امارات متحده عربی را با میانبر زدن از تنگه هرمز از بندر حبشان به بندر فجیره در دریای عمان انتقال دهد و خط لوله دوم بطول ۲۵۰۰ کیلومتر که به «خط لوله استراتژیک ماورای خلیج»^۹ شهرت دارد توانایی انتقال بیش از ۵ میلیون بشکه در روز از

پایانه‌های مختلف نفتی خلیج فارس به پایانه صادراتی دیگری خارج از تنگه در عمان را دارا خواهد بود. مدت زمان لازم برای بهره‌برداری از این خطوط لوله ده سال خواهد بود. ۱۷ همین سایت در سال ۲۰۱۰ گزارش کرد که این عملیات نه تنها بی وقفه ادامه یافته است بلکه شرکت‌های دولتی و غیر دولتی نفت و گاز در حال طراحی و ساخت خطوط لوله دیگری به طول ۶۶۰۰ کیلومتر هستند. ۱۸

عربستان سعودی از ذخایر قابل توجه گاز طبیعی نیز برخوردار است و با ۲۸۸ تریلیون فوت مکعب ذخیره پنجمین کشور دارنده این ذخایر در جهان بشمار می‌رود اما از آنجا که این ذخایر عمدتاً با ذخایر نفت خام این کشور عجین بوده است استخراج و بهره‌برداری از گاز طبیعی منوط به استخراج هر چه بیشتر نفت خام است. عربستان سعودی تاکنون هیچ مقدار گاز طبیعی صادر نکرده است و تمامی ۳/۵ تریلیون فوت مکعب گاز طبیعی سال ۲۰۱۱ خود را صرف مصارف داخلی کرده است.

کویت

کویت از ۱/۸ میلیون بشکه نفت خام تولیدی روزانه خود، ۱/۷ میلیون بشکه را صادر می‌کند. در سال ۲۰۱۰ بیشتر واردکنندگان نفت کویت از منطقه آسیا و اقیانوسیه بودند که ۱/۴ میلیون بشکه در روز وارد می‌کردند و ایالات متحده و اروپای غربی به ترتیب ۱۹۶ هزار و ۱۰۰ هزار بشکه در روز دریافت می‌کردند. میناء الاحمدی مهمترین بندر صادرات نفتی کویت در کنار میناء عبدالله، الشعیبه و میناء الزور است و برای رقابت با افزایش نفت صادراتی

عراق، کویت مشغول احداث پایانه جدیدی در جزیره بوبیان می‌باشد. از آنجا که این کشور برای تولید برق بیشتر از گاز طبیعی استفاده می‌کند در سال ۲۰۱۰ روزانه ۱/۴۵ میلیون فوت مکعب گاز را مصرف کرد که این مقدار تمامی گاز تولیدی خود بعلاوه ۲۷۰ میلیون فوت مکعب گاز طبیعی مابع شده وارداتی از عمان و یمن بوده است. به این ترتیب بیشترین وابستگی به مسیر دریایی صادرات نفت از آن کویت است که تمامی محصولات نفتی خود را با کشتی و از طریق تنگه هرمز انتقال می‌دهد. ۱۹

عراق

عراق نیز در سال‌های ۲۰۰۸-۲۰۰۹ از ۲/۴ میلیون بشکه نفت در روز، بیش از ۱/۸ میلیون بشکه آن را صادر کرده است. در حدود ۱/۵ میلیون بشکه نفت از این مقدار را از طریق بندر بصره در ساحل خلیج فارس و باقی را از طریق خط لوله کرکوک-جیحان ۱۰ انتقال داده شده است. بیشتر نفت صادراتی عراق با کشتی از خلیج فارس به بازار چین، هند و کره شمالی تحویل شده است. خط لوله بین‌المللی عراق از شمال این کشور می‌گذرد و ظرفیت ۱/۱ میلیون بشکه نفت در روز را دارا است ولی بارها دستخوش ناآرامی‌هایی شده و در نتیجه از تمام ظرفیت خود استفاده نمی‌کند. علاوه بر این دولت عراق باید خط لوله دیگری را برای تزریق نفت اضافی از مخازن جنوبی خود به کرکوک بکشد که هنوز به اجرا در نیامده است.

خط لوله دیگر عراق از سوریه و لبنان عبور می کند ۱۱ و تا پیش از سال ۲۰۰۳ که قطع گردید روزانه ۲۰۰-۳۰۰ هزار بشکه نفت را انتقال می داد. این خط لوله از ظرفیت اولیه حدود ۷۰۰ هزار بشکه در روز برخوردار است. عراق و سوریه مذاکراتی برای احداث چندین خطوط لوله جدید انجام داده اند که از جمله اینها یک خط لوله برای انتقال ۱/۵ میلیون بشکه نفت سنگین در روز و خط لوله دیگری برای انتقال ۱/۲۵ میلیون بشکه نفت سبک در روز است اما هنوز به اجرا در نیامده است. ۲۰ همانطور که قبلا هم گفته شد خط لوله عراق به عربستان سعودی ۱۲ نیز از ظرفیت ۱/۶۵ میلیون بشکه نفت در روز برخوردار بود که به دلیل حمله عراق به کویت از سوی عربستان مصادره شده است. عراق تلاش می کند تا یک خط لوله ۵۰۰ هزار بشکه نفت در روز را نیز از حدیثه به بندر عقبه در اردن احداث بکند. ۲۱

عراق با وجود اینکه منابع گازی چشمگیری ندارد اما تا پیش از جنگ با کویت در سال ۱۹۹۰، روزانه ۴۰۰ میلیون فوت مکعب گاز را از مخازن رومیله و از طریق ۱۷۴ کیلومتر لوله به کویت صادر می کرد و در سال ۲۰۰۷ نیز مذاکراتی را برای آغاز صادرات گاز صورت داد. در زمینه صادرات گاز از طریق ترکیه به اروپا نیز پیشنهادهایی داده است که در قالب طرح ناباکو بتواند از سال ۲۰۱۵، مقدار ۵۳۰ میلیارد فوت مکعب در سال را انتقال دهد. دومین طرح این کشور خط لوله گاز عربی ۱۳ است که گاز طبیعی این کشور را از طریق سوریه و ترکیه به اروپا منتقل نماید. این کشور همچنین طرح هایی برای تولید گاز طبیعی مایع شده ۱۴ در بندر بصره دارد. ۲۲

امارات متحده عربی

امارات متحده عربی نیز در سال ۲۰۰۸ واردات گازی در حدود ۵۹۲ میلیارد فوت مکعب و صادرات ۲۶۷ میلیارد فوت مکعب داشته است. عمده این گاز وارداتی از قطر صورت گرفته و صادرات هم به شکل گاز طبیعی مایع شده به کشورهای آسیایی از جمله ژاپن با ۸ کشتی مخصوص آن حمل شده است. قطر، امارات متحده عربی و عمان اولین خط لوله گاز طبیعی عربی منطقه خلیج فارس را به ظرفیت ۲ میلیارد فوت مکعب در روز در دست احداث دارند که به دولفین ۱۵ مشهور است و قرار است گاز وارداتی از منابع شمالی قطر را به ابوظبی، دوبی، فجیره و سپس به عمان انتقال دهد. ۲۳ به نظر خبرگزاری بلومبرگ این اولین اقدام میان بر برای دور زدن تنگه هرمز در طول ۳۰ سال گذشته از سوی ابوظبی بشمار می‌رود که با سرمایه‌ای بالغ بر ۳/۳ میلیارد دلاری در ۱۵ جولای ۲۰۱۲ به بهره‌برداری رسید. ۲۴ در حالی که همانطور که مشاهده می‌شود اقدام دیگر کشورهای منطقه در انتقال نفت و گاز خود از مسیرهای خشکی به سواحل مدیترانه و دریای سرخ از سال‌ها پیش از انقلاب اسلامی عملیاتی شده بود و همچنان با سرعت بیشتری در زمینه گاز هم ادامه یافته است.

قطر

قطر هم یکی دیگر از کشورهای برخوردار از ذخایر عظیم نفت و گاز در منطقه خلیج فارس است. در سال ۲۰۱۱ نفت و گاز، نه تنها ۵۸ درصد تولید ناخالص داخلی بلکه سوخت داخلی این کشور را نیز بطور کامل از آن خود کرده بود. با وجود جایگاه ششم قطر در میان کشورهای منطقه خلیج فارس و تولید ۱/۶ میلیون بشکه نفت در روز

در سال ۲۰۱۱، اما اهمیت این کشور در ژئوپلیتیک منطقه بیشتر به خاطر ذخایر گاز آن است چرا که ذخایر نفتی این کشور در حداکثر بلوغ خود بوده و بنا به گزارش اداره اطلاع رسانی انرژی ایالات متحده نه تنها امکان افزایش تولید بیش از این را ندارد بلکه همه ساله از این مقدار هم کاسته و در حال حاضر به ۹۵۰ هزار بشکه در روز رسیده است. با این حال نکته قابل توجه این است که جز مقدار اندکی از این تولید که ۱۸۳ هزار بشکه در روز در سال ۲۰۱۱ بوده است بخش اعظم این تولید صادر می‌گردد. صادرات نفت قطر از طریق سه پایانه مُسعیید، جزیره هلول و رأس رفان صورت می‌گیرد و بیشترین صادرات این کشور به ژاپن و کره جنوبی است.

ذخایر گازی قطر در سال ۲۰۱۳ به میزان ۸۹۰ تریلیون فوت مکعب رسید که با در اختیار داشتن ۱۳٪ ذخایر گاز جهان، جایگاه سوم جهانی را در این زمینه از آن خود کرده است. بیشتر این ذخایر در حوزه فرا ساحل این کشور در خلیج فارس قرار دارد و وسعت این حوزه که با ایران مشترک است به اندازه خود سرزمین قطر می‌باشد. قطر علاوه بر گاز طبیعی، گاز طبیعی فشرده شده ۱۶ نیز تولید می‌کند که تنها در سال ۲۰۱۱ به روزانه ۱ میلیون بشکه رسیده بود و به نظر می‌رسد که تا سال ۲۰۱۵ از تولید نفت این کشور پیشی گیرد. قطر که صادرات گاز طبیعی خود را از سال ۱۹۹۷ آغاز کرده است تاکنون تمام تلاش خود را برای صادرات هر چه بیشتر آن بکار بسته بطوری که در سال ۲۰۱۱ توانست از حدود ۵/۲ تریلیون فوت مکعب گاز طبیعی تولید شده، ۴/۲ تریلیون آن را که ۸۰٪ آن را به صورت گاز طبیعی مایع شده به بازارهای آسیایی و اروپایی صادر کند که سه برابر صادرات این کشور نسبت به سال ۲۰۰۰ بود. ۴۸٪ بازار مصرفی این گاز طبیعی مایع شده قطر به آسیا (عمدتاً ژاپن، هند، کره

جنوبی)، ۴۲٪ اروپا (عمدتاً انگلستان، بلژیک و اسپانیا) و ۲٪ نیز ایالات متحده اختصاص دارد که همین میزان ۲۶٪ واردات گاز طبیعی ایالات متحده در سال ۲۰۱۱ بالغ بر ۹۰ میلیارد فوت مکعب را تشکیل داده بود. صادرات گاز قطر از طریق خط لوله دلفین به امارات متحده عربی و عمان و از آنجا به بازارهای اروپایی و آسیایی انجام می‌شود. ۲۵.

ایران

ایران از نظر ذخایر نفت و گاز جزو چهار کشور بزرگ دارنده این ذخایر در جهان است. در سال ۲۰۱۰ سومین صادرکننده بزرگ نفت خام جهان پس از عربستان سعودی و روسیه بوده است. ذخایر گازی ایران نیز رتبه دوم جهانی را داراست که تنها در پارس جنوبی ۴۵۰ تریلیون فوت مکعب برآورد می‌شود. نزدیک به ۶۰ درصد گاز تولیدی و ۴۰ درصد نفت تولیدی ایران در این سال صرف مصارف داخلی می‌شد اما با بهره‌برداری هر چه بیشتر منابع گازی پارس جنوبی، هر ساله سهم بیشتری از مصرف داخلی نفت را به خود اختصاص داد بطوری که در سال ۲۰۱۲ روزانه ۸۰۵ میلیون فوت مکعب از آذربایجان و ترکمنستان وارد و ۷۷۰ میلیون فوت مکعب به ارمنستان، آذربایجان و ترکیه صادر کرد. ۲۶ از آنجا که برنامه ۵ ساله پنجم ایران خواستار افزایش ظرفیت تولید نفت ایران در سال ۲۰۱۵ به ۵ میلیون بشکه در روز است و برای این منظور مبلغ ۳۵ میلیارد دلار هر ساله باید برای توسعه بخش نفت و گاز کشور سرمایه‌گذاری شود، دولت تلاش بسیاری برای جلب مشارکت سرمایه‌گذاران بین‌المللی انجام داده است و طرح‌های توسعه بسیاری را در دست مطالعه دارد.

Source: <http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/Qatar/qatar.pdf>

صادرات نفت و گاز برای ایران نیز حیاتی است چرا که بیش از ۸۰ درصد صادرات کشور را تشکیل می‌دهد. در سال ۲۰۱۰ این صادرات به ترتیب بیشترین مقدار به کشورهای چین (۲۰٪)، ژاپن (۱۷٪)، هند (۱۶٪)، ایتالیا (۱۰٪)، کره جنوبی (۹٪) صورت گرفته است. علاوه بر اینها بر اساس توافقات جایگزین که با قزاقستان و ترکمنستان از سال ۱۹۹۷ بسته شده است، ایران مقدار ۱۰۰ هزار بشکه نفت در روز برای مصارف پالایشگاه‌های نفت تبریز و تهران دریافت می‌کند و معادل آن را در خلیج فارس به خریداران نفتی این دو کشور تحویل می‌دهد. ۲۷ تقریباً تمامی صادرات نفت خام ایران از سه پایانه نفتی در جزایر خارک، لاوان و سیری در خلیج فارس انجام می‌شود که ظرفیت تقریباً ۶ میلیون بشکه نفت در روز را دارا هستند و پایانه خارک بیش از نیمی از این ظرفیت را به تنهایی دارا است.

Source: <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=IR>

پایانه‌های بندر امام خمینی و بندر آبادان نیز به صادرات فرآورده‌های نفتی پالایشگاه آبادان و پایانه بندر عباس به صادرات فرآورده‌های سوختی مشغول هستند که همگی از طریق خلیج فارس و تنگه هرمز و از طریق کشتی انجام می‌شود.

علاوه بر شبکه بسیار گسترده انتقال نفت ده گانه داخلی، خطوط داخلی انتقال گاز ایران نیز به ایگات ۱۷ معروفند که تا ایگات ۸ به بهره‌برداری رسیده و ایگات ۹- و ایگات ۱۰- نیز در دست اجرا هستند و عملیات انتقال گاز

طبیعی ایران را از منابع پارس جنوبی برعهده دارند. ایگات-۷ سالانه میزان ۳ میلیارد فوت مکعب گاز را از عسلویه به ایرانشهر انتقال دهد. ایگات-۸ نیز که در سال ۲۰۱۲ به بهره‌برداری رسید گاز را بطول ۱۰۸۰ کیلومتر تا تهران منتقل می‌کند و ایگات-۹ نیز با سرمایه‌ای بالغ بر ۸ میلیارد دلار از عسلویه تا مرکز بازرگان در دست امتداد است. خط لوله ایران-ترکیه در سال ۲۰۰۱ به اتمام رسید بطول ۱۲۳۵ کیلومتر است و ظرفیتی بالغ بر ۷۶۲ میلیون فوت مکعب در روز دارد. یک خط لوله دیگری بطول ۱۴۵ کیلومتر تا ارمنستان امتداد یافته که از سال ۲۰۰۹ در مقابل ۳/۳ مگاوات ساعت برق، ۸۶ میلیون فوت مکعب گاز را تحویل این کشور می‌دهد. ۲۸

<http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=IR>

چندین خط بین‌المللی صادرات گاز نیز در دست طراحی و اجرا هستند که از جمله اینها می‌توان به خط لوله گازی ایران-امارات متحده عربی، ایران-پاکستان، ایران-عراق-سوریه و ایران-عمان نام برد. طرح ۷/۴ میلیارد دلاری خط لوله ایران بطول ۲۸۵۰ کیلومتر که در ساحل شمالی خلیج فارس در جریان است پس از تأخیرهای مکرر در نهایت در اواخر اسفند ماه ۱۳۹۱ تا نقطه صفر مرزی ایران با پاکستان به اتمام رسید و قرار است گاز طبیعی ایران را از مسیر پاکستان به دهلی نو برساند. بر اساس توافقی که در حال حاضر تنها میان ایران و پاکستان صورت گرفته است ایران برای ۲۵ سال روازنه ۷۵۰ میلیون فوت مکعب گاز در اختیار پاکستان قرار خواهد داد. ۲۹ ایران همچنان در حال طراحی یک خط لوله ۴۲ اینچی از بندر نکا در دریای خزر به بندر جاسک بطول

۱۶۰۰ کیلومتر با هزینه‌ای بالغ بر ۲ میلیارد دلار برای انتقال نفت خام کشورهای قزاقستان، آذربایجان، ترکمنستان و روسیه در حوزه دریای خزر به دریای عمان است.

<http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=IR>

نتیجه

گرچه امارات، عربستان و عراق کمتر از نیمی از ۱۷ میلیون بشکه نفتی را که روزانه از طریق تنگه هرمز صادر می‌شود از طریق خطوط لوله خود انتقال می‌دهند، با اینحال خلیج فارس همچنان از اهمیت ژئوپلیتیکی بالایی برخوردار است و منابع جدیدی مثل معیانات گازی و انواع گازهای صادراتی که از این مسیر چه با خط لوله و چه با کشتی قابل صادرات است بر اهمیت این منطقه و گذرگاه تنگ آن افزوده است. برای مثال قطر که بزرگترین صادرکننده معیانات گاز طبیعی در منطقه است برای صادرات سالانه ۷۷ میلیون تن محصول خود چاره‌ای جز عبور از تنگه هرمز ندارد. اما این بدین معنی نیست که این وابستگی به تنگه هرمز برای همیشه پایدار بماند چرا که همان طور که امروزه پس از گذشت چند دهه نیمی از نفت صادراتی این مسیر از مسیرهای جایگزین عبور داده می‌شود طرح‌های در دست اجرا و بهره‌برداری می‌تواند مسیرهای جدید را با سرعت جایگزین کنند و در نتیجه از اهمیت مسیر کشتی رانی خلیج فارس و تنگه هرمز بکاهند. کشور ایران نیز که هم برای تعمیر و مرمت ۲۰۰۰ کیلومتر خطوط لوله خود و جلوگیری از نشط نفت و آلودگی شدید دریا و هم افزایش تولید نفت و گاز خود طبق برنامه‌های ۵ ساله توسعه اقتصادی خود نیاز مبرمی به سرمایه‌های بین‌المللی دارد، به نظر می‌رسد ناچار است که برای جلب اعتماد خریداران بین‌المللی تلاش بیشتری بکند. پرهیز از تهدید به بستن تنگه هرمز و اعتماد سازی و همکاری برای تأمین امنیت منطقه خلیج فارس نه تنها نقش جمهوری اسلامی در تأمین امنیت این

گذرگاه آبی را پررنگتر می‌کند بلکه صادرات عمده محصولات نفت و گاز ایران و کشورهای همسایه مسلمان را نیز تضمین می‌نماید.

منابع

[-http://pipeline-news.com/home](http://pipeline-news.com/home)

۱ عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، info@navazeni.ir

۲ پژوهشگر روابط بین‌الملل

3 the primary route

4 John S. Herrington

5 swing producer

6 East-West Crude Oil Pipeline (Petroline)

7 The Trans-Arabian Pipeline (Tapline)

8 the Abu Dhabi Crude Oil Pipeline (ADCOP)

9 *the Trans-Gulf Strategic Pipeline*

10 the Kirkurk-Ceyhan (Iraq-Turkey) pipeline

11 Iraq-Syria-Lebanon Pipeline (ISLP)

12 Iraq Pipeline to Saudi Arabia (IPSA)

13 the Arab Gas Pipeline (AGP)

14 liquefied natural gas (LNG)

15 The Dolphin natural gas pipeline

16 (NGL)

17 the Iranian Gas Trunkline (IGAT)

1 YOUSSEF IBRAHI, “New Pipelines Are Reducing Persian Gulf’s Strategic Role”,
<http://www.nytimes.com/1987/10/07/business/new-pipelines-are-reducing-persian-gulf-s-strategic-role.html>

“UAE oil pipeline unable to bypass Strait of Hormuz: Iran MP”, 2
<http://www.presstv.com/detail/2012/07/15/251044/uae-pipeline-cannot-bypass-hormuz>

Ibid. 3

Jasim Abdulghani, Iraq and Iran. The Years of Crisis (London: Croom Helm, 4
1984); Keith McLachlan, The boundaries of Iran (London: University College
London Press, 1994)

تیمرمن کنت آر، (۱۳۷۳) سوداگری مرگ: ناگفته‌های جنگ عراق با ایران، ترجمه احمد تدین، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا؛ دفتر سیاسی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، (۱۳۶۰) جنگ و تجاوز جبهه امپریالیستی علیه انقلاب اسلامی (مجموعه مقالات منتشر نشده)، تهران، بی نا؛ ولایتی، علی اکبر، (۱۳۷۶) تاریخ سیاسی جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی؛ سلامی، حسن، (۱۳۷۶) "علل به وجود آورنده جنگ عراق علیه ایران"، در دفتر بررسی‌های سیاسی، انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی و نظام بین‌الملل (مجموعه مقالات دفاع مقدس)، تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی،

Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq*, (Princeton: Princeton University Press, 5
1994), p.25

Samir al-Khalil, *The Monument. Art, Vulgarity and Responsibility in Iraq* 6
(London: Andre Deutsch, 1991); Amatzia Baram, *Culture, History and Ideology
in the formation of Ba'thist Iraq, 1968-89* (London: Macmillan, 1991).

Samir al-Khalil, *Republic of Fear* (London: Hutchinson/Radius, 1989) pp. 216- 7
220

8 نعیمی ارفع بهمن، (۱۳۷۰) مبانی رفتاری شورای همکاری خلیج فارس در قبال جمهوری اسلامی

ایران، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی

Ramazani, R. K. (1979). *The Persian Gulf and the Strait of Hormuz*. Alphen 9
aan den Rijn: Sijthoff

and Noordhoff International Publishers; Valdani, A. J. (2002). *New geopolitics of
the Red Sea and the Persian Gulf*. Tehran: publication of

foreign ministry of Iran;

مجتهدزاده پیروز، (۱۳۷۴) جغرافیای سیاسی تنگه هرمز، تهران انتشارات صغیر

<http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/Iran/iran.pdf> 10

http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/Saudi_Arabia/saudi_arabia.pdf 11

http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/Saudi_Arabia/saudi_arabia.pdf 12

http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/Saudi_Arabia/saudi_arabia.pdf 13

http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/Saudi_Arabia/saudi_arabia.pdf 14

15“ The Middle East seeks to meet energy demand”,
http://www.midstreambusiness.com/Transport-Pipelines/The-Middle-East-seeks-meet-energy-demand_59292, April 1, 2010

- 16[“] The Middle East seeks to meet energy demand”,
http://www.midstreambusiness.com/Transport-Pipelines/The-Middle-East-seeks-meet-energy-demand_59292, April 1, 2010
- 17[“]Persian Gulf Governments Plan Crude Oil Pipelines”,
http://www.midstreambusiness.com/item/Persian-Gulf-Governments-Plan-Crude-Oil-Pipelines_33593, May 1, 2007
- 18[“] The Middle East seeks to meet energy demand”,
http://www.midstreambusiness.com/Transport-Pipelines/The-Middle-East-seeks-meet-energy-demand_59292, April 1, 2010
<http://www.eia.gov/EMEU/cabs/Kuwait/pdf.pdf> 19
<http://www.eia.gov/EMEU/cabs/Iraq/pdf.pdf> 20
- 21[“] The Middle East seeks to meet energy demand”,
http://www.midstreambusiness.com/Transport-Pipelines/The-Middle-East-seeks-meet-energy-demand_59292, April 1, 2010
<http://www.eia.gov/EMEU/cabs/Iraq/pdf.pdf> 22
- 23[“] The Middle East seeks to meet energy demand”,
http://www.midstreambusiness.com/Transport-Pipelines/The-Middle-East-seeks-meet-energy-demand_59292, April 1, 2010

Anthony DiPaola, “Abu Dhabi Leads Gulf Nations With Oil Pipe to Avoid 24 Iran”, Jul 13, 2012 at <http://www.bloomberg.com/news/2012-07-12/abu-dhabi-leads-gulf-oil-producers-with-pipeline-to-avoid-iran.html>

<http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/Qatar/qatar.pdf> 25

<http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/Iran/iran.pdf> 26

<http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=IR> 27

28“ The Middle East seeks to meet energy demand”, http://www.midstreambusiness.com/Transport-Pipelines/The-Middle-East-seeks-meet-energy-demand_59292, April 1, 2010

<http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=IR> 29